

A debreceni cívis népnyelv

Kálnási Árpád

nyelvész, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Használóiról *debrecenyi beszídnék*, *paraszti beszídnék* is említik. Ezzel szemben, aki – paraszt létére – *urason*, *nem debrecenyiesen beszil*, az *disztingálja magát*. A területi korlátok nem teszik lehetővé a cívis népnyelv grammatikájának részletes bemutatását. A cikkben a minden jelenségre kiterjedő leírás helyett csupán a helyi nyelvjárás néhány érdekesebb hangtani, alaktani, mondattani, szókészletbeli (és szemantikai) jelenségéről szólok. Úgy vélem, ebből a vázlatos képből is kitetszik, milyen volt a debreceni népnyelv akkor, amikor a modern életforma a cívis paraszti társadalomban még alig zavarta meg a helyi népnyelv fő sajátosságait. (A nem szakmabeli olvasókra tekintettel a szakirodalomban szokásos átírás helyett a cikk nyelvi példáiban az ún. nagyolt átírást alkalmazom.) Mivel az adatközlők zömmel a legidősebb nemzedék tagjai közül kerültek ki, a felvázolt kép nem annyira a 20. század második felének és a 21. század elejének nyelvi állapotához, inkább a múlt évszázad első feléhez kötődik. Azokhoz az évtizedekhez, amikor a cívis társadalomban (is) lezajló hatalmas változások ellenére a hagyományörző (paraszt)családokban még nem volt „stigma” a nyelvjárásias beszéd. Amikor még sokan vallották a helyi nyelvjárásról, hogy *De szíp debrecenyi beszíd!* Természetesen Debrecen vonatkozásában is elmondható, hogy a legfeltűnőbb nyelvjárásai színek elhalványodása, kerülése nem ma kezdődő folyamat.

A/ A *hangtan* területén a legjellemzőbb az erős ízés: *göríny*, *gyikíny*, *isztike* ’ösztüke’, *szíp*, *kik*, *níz*, *beszil*, sőt: *vesít* ’vesét’, *vizit* ’vizét’ stb. Ugyancsak jellemző, hogy az *ó*, *ő*, *é* fonéma helyén rendszerint kettőshangzót ejtenek: *ajtóu*, *nízőü*, *apáméi*. Jellemző az is, hogy a köznyelvi *ó*, *ő* helyén gyakran *ú*, *ü* jelentkezik: *lú*, *fúrújuk*, *kü*, *gyeplü*, *hetfü*. Köznyelvi ajakkerekítéses hang helyett ajakrészés: *borona*: *berena*; *böllér*: *bellér*, *sörény*: *seríny*, *sör*: *ser*, *böngészik*: *bengészik*, *meghördül*: *megherdül*, magas-mély szópárok: *siláp*: *suláp*, *kölönc*: *kolonc*. Néhány szóban *o*-zás, *ö*-zés, *ő*-zés, *ü*-zés (is) tapasztalható: *oskola*, *ösmer*, *övedző/evező* ’fakanál’, *ögyelít*, *üdő*. Egyébként az *ö*-zésnek a legenyhébb formája sem él, még a köznyelvben *ö*-vel váltakozó szavakban sem: *seper*, *veres*, *fel* stb. Elhasonulás: *derázs*, *kajel*, *kokerda* ’kokárda’. – A mássalhangzó-jelenségek köréből elsősorban az erős *j*-zés említhető: nemcsak az *ly* helyén (*fojóu*, *gójja*, *pejva*), még *l* helyén is jelentkezik (*jány*, *tajiga*, *mej*, *pájinka*, *kójika*, *fejül*). De nyoma van egy-két *l*-zónak is: *mágla*. Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatá-

sa zárt szótagban erős, a megnyújtott, félhosszú v. hosszú hang mindig egyes hang: *aalma, aara, aajtóu, peergeelt (leves)*. A tővégi orrhangok: *ny, n* ejtése nagy eltéréseket mutathat: pl. *bökköny: bökkön, bökkön, bizony: bizon*; érdekes a legidősebbek *Debreceny, debrecenyi* ejtése. Hasonulások jelenségek: *r + l* hangkapcsolatban: *salló, pallag, pállug*. A kieséses jelenségek közül a *j* kiesése együtt jár az előtte álló magánhangzó megnyúlásával: *nyútóufa, büti szél, bütöl/büjtöl, bütös/büjtös ítel*, de: *böjtiréce*. Az *l* kiesése igen gyakori: az újabb *bóut, böücs, böücsőü, főüd, vóut, zőüd, hóüd* stb., ill. az *elmege, eelmege, eemege* mellett az időseknél a régibb *főüld, vóült, zőüld, hóüld* is előfordult. A *-rül, -tül, -bül* lehet *-rű, -tű, -bű* is. A mássalhangzók nyúlása szó belsejében különösen személyragos határozószóiban jelentkezik: *rullam, tüled*; de szótövekben is: *szőüllőü, düllőü*. A hangűr és megszüntetése a köznyelvihez hasonló: *fjú, Ferijé*. A hangűr megszűnhet az egyik magánhangzó kiesésével is: *gazdasszony, gazduram, odatták*. Más jelenségek: A szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása a cívis népnyelvben: pl. *gróf: geróuf, krajcár: garajcár, skatulya: iskatuja, katuja; strimfli: istrimfli, trimfli; stelázsi: tellázsi; spekulál: pekulál; strózsák: trózsák*; szó belsejében: *szerda: szereda, kamra: kamora, kamara*, hangkivetéssel: *pesztra: peszra, pruszli: puszli*. Szóhatáron: *kártyaspiler: kártyapiller*. Hangátvetés van az *agronómus: agromónus, batka: bakta, bakma, kebel: geleb, kocvány: csokány, kupujkó: puhujkó, libikókázik: bilikókázik, szószátyár: szószártya* stb. szavakban. Zöngétlenülési jelenség: *gumilabda: gumilapta, habzsol: hapsol, kugli: kukli; zöngésülés: kugli: gugli, lakk: lag, kantfal: gantfal, kányafa: gálnafa, karaszol: garaszol, kavics: gavics*.

B/ A *szófajok* köréből az érdekes példák miatt a *határozószók* érdemelnek figyelmet. Jelölhetnek: a) helyet: *általábanszemben, ehon, elébb-tovább, elő (van) 'kéznél van', embertől 'bal kézre', hazunnan, hegyébe, helyből, hovase, idebe, ideki, ihon, irányában, irányban, jobbra-balra, jobbról balra, kerthátul, kétfelőlről, környes-körül, nagyfel, nagyle, néhutt, odaáltal, odabe, odaelő, oda-ki, odale, odáté, túlnan/túlmen/túlnét, ungon-berken*. b) időt: *akkornap, csakhamarosan, egyenesen 'azonnal', egyszeriben, élethosszig, estenden, eszteni-dőre, hajdanában-danában, hajdináromban, hajdinban, helyel-helyel, holtig-halálíg, igyók 'rögtön', izromban 'alkalommal', kakukknapkor/kakukknapján, későbben/későbbet, kijövöre, kivilágos-kivirradtig, kivirradtig, mikortájban, mindétig, minduntig, mostantájt, napestig, napfeljöttig, napvilágon, ősidőktől, régecskén, régenében, régentől, reggelente, reggeliben, sohanapkor, tavaszán, továbbat, virradóra*. c) különféle elvontabb (állapot, mód stb.) körülményt: *agya-főbe, ájncvájra, áperte/ápertén, általjában, átabotában, alássan, állatjára, apródonként, bagolyszemre 'szemmérték szerint', caklipakli, csőstül, doszt, dosztig, dosztig-szartig, döglésig, dugig, dülásig, dülős(en), dütős(en), egyáltaljában, egyhamarjában, egyhúztomban, egysorjában, egyszerűtében, egyvégtében, éhomra, émedten, félbe-szerbe, fenneden, fennen, feszt, fikszumfertig,*

foghegyen/foghegyről, fogtomra, fogyóban, fogyófélen, fogytig, frissiben, furtonfurt, futtában, gondolomformán, gondolóra, gyalogszemmel, gyalogszerrel, hajadonfejjel/hajadonfőn /hajadonfővel, hányavetiben, hányavetőben, harántékosan, háthosszában, hittyre, inaszakadtáig, istenigazában, jegyben-gyűrűben, jobbadán, jószerint/ jószerrel, karonfogvást, kényen-kedven, kereszt-be-kasba, keszegoldalt, kézen-közön, kicsinyenként, kivált, komót, kótára, közelen, középenformán, kutyamód, lefektében-felkeltében, legkiváltképpen, lehetősen, lélekszakadtával, lépést, leptiben, magyarmiskásan, menőfélben, múltóban, múlomul, múlomódon, négyrét, nyakaszakadtából, nyakhajlásig, nyakón, okkalmóddal, oldalvást, poroszkán, rézsunt, ripityára, róstón, sorjával, srégen, sudaron, sűrjen, szarban-húgyban, szárhegyig, szartig, szemeszöktében, szemtől-szemtelenében, szemül, szerbe-számba, szeretttére, szertendőszéjjel, szorultságból, szőrén-lában, szőrmentében, szöszön-boron, telisdedtele/telisdestele, tisztára, veretlen, vesztig, visszáskézzel, volentérben, mihelyst.

C/ Az *alaktanból* is több figyelmet érdemlő jelenség említhető. **I.** Pl. az *igetövek* körében ilyen, hogy a köznyelvi *ad, ver, lel, kel* az idők nyelvében néha *ád, vér, lél, kél* alakban él. A *v-s* tövű igék közül a *hív* a köznyelvhez hasonlóan gyakran szerepel *v* nélkül: *hí, hittuk, híjad* stb. Néhány egy szótagú ige alapalakjában a *-n* toldalék jelentkezik: *megyen, teszen, leszen, viszen, veszen*. Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék (*lesz, tesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik*) csoportjában eltűnően van az *ett, itt* múlt idejű alak, helyette a köznyelvi *evett, ivott* használatos. **II.** A *névszótöveknél* ilyen például, hogy az idők beszédében az időtartam-változtató tövekben nincs rövidülés: *út-útat, víz-vízet, tűz-tűzet*; hangzórövidítő tő: *tehen, szeker*. Többalakú változatlan tő a *sár*: *sárt, sátor: sátorok*. A többalakú változatlan tő helyett hangzóvesztő tő: *ászik: ászkon, cseber: csebet, lavor: lavrok* (ez utóbbi egyetlen személynél). A *-v* tövű névszóknál: *csutkatú: csutkatövet, de csutkatút* is. Egyes szavakban szótagbetoldás: *hinta: hilinta, hirintóka*. **III.** A *szóképzés területéről*: a) Nyelvjárási *igeképzőkkel* alakult igék: gyakorító képzőkkel, pl. *írogat: írosgat, írsogál, rágszál: rágicskál, rágcsigál, varrogat: varroskál, ölt: öldöget*, rokon jelentésű igeképzőkkel: *sikázik/sikol/sikolózik/sikankózik* 'jégen csúszkál, siklik'; *sipákol/sipárog, kúr/kúrel, nyújtózik/nyújtózik, nyomít* 'gyengén nyom', *kurgál/kurgat* 'kerget', *kurkász, kutorog, locsolózik, lohajt, lóhatik, lógáz, bajol/bajmol/bajoskodik, nyösztet*, mozzanatos képző: *lipped-lippen*, álvisszaható igéhez hasonló *sikeredik* 'sikerül', cselekvő értelmű igét képez: *köntőrfarol, bajmol* 'bajlódik'. Egyéb népnyelvi példák az igeképzésre: *dimatlankodik* 'ügyetlenkedik', *dalmahodik* 'hízik', *hamvahodik* 'hamvad', *badárizik* 'közösül', *hirintókázik* 'hintázik', *elküllő- félezik* 'eloldalog', *macskázik* 'ingerkedik', *kutyálkodik* 'tréfálkozik', *hegyel*, 'hetykén jár', *fartol* 'farol', *szerel- meteskedik, szénázik* 'ló szénát eszik', *zabol* 'zabbaal etet; zabot eszik' Egyéb: *kapogat* 'gyakran kap', rokon jelentésű képzők: *kérincsél/kéringel/kérsekél, karicsol/karicsál, karistol/karisztol, kóri-*

cál/kóringál, kötődik/kötőzködik, kurgál/kurgat, kurkász. b) A névszóképzők területéről: az *-at/-et* gyakori (és szokatlan) az *-ás/-és* helyett: *emelítet, emelintet* 'emelésnyi', *sütet, dugat* (szalma); a *-dalom/-delem* gyakoribb, mint a köznyelvben: *égedelem, nyugodalom, -ék: nyomtaték, nyomaték* 'nehezék', sajátos szóképzés eredménye a *(zsiros) szódány* '(zsiros) szóda'. Jellemző az *-s* képző gazdag felhasználása: *csálás, csürhés, punás, falós, aprós, keresztkomás, kocaherés, kojtos, kövecseges, kótyalagos, kapciás, buckós, zsenegés, drágás, komédiás, kenőssasszony*; az *-ű/-ű* képző hiánya: *nemzetiszín* 'nemzetiszínű', *kojtszag* 'kojtszagú'. Kicsinyítő képzők: *-csa/-cse: Marcsa, Borcsa, -i, -ci: bari, kuszi, kupori, kóbori, Jani, nagyravágyi, sikari, sikuci/siguci, -us: cicus, Menyus, -kó/-kő: vaskó, haskó, Jankó, -ók/-ők: Erzsók, pofók, -ka/-ke: szánka; -ság/-ség: pulyaság* 'pulya életkor'. Melléknévképzőknél helyet jelölő alapszón *-i* helyett gyakran *-si: martinkási, tanyasi, alvégesi*. Fosztóképző: *sikeretlen* 'szaporátlan'. A melléknévi igenév képzője főnévi használatban zártabb lehet: *seprű, fűrűlyuk*, érdekes alak a *favágító hely* és a befejezett *befősz* alak. Képző helyett olykor körülírást használ a nyelvjárás: *boldogállapot* 'várandós', *nagydóugát végezte, nagydóugozott* 'szart', *kisdóugát végezte, kisdóugozott* 'pisilt'. **IV. Szóösszetételek:** Az alárendelő összetételek körében: a jelöletlen tárgyias főnévi igenévi utótagú összetételek gyakoriak: *búzafűszedni, lánykérni, sártaposni, szénakaszálni, zabaratni* stb. Testrészeket jelölő birtokos jelzős összetételeknél gyakori az előtagon és utótagon egyaránt birtokos személyranggal jelölt nyelvtani viszony: *kezesára, mellebimbója, nyakacsigolyája/nyakacsigája, seggekorpása, seggelyuka, seggepartja; térdekalácsa*, egyéb: *nevenapja*. Csak az utótagon jelölt viszony példái között sok olyan van, amelyben az *isten* előtag szerepel: *istenáldása, istenátka, istenbaglya, istencsapása, istenfája, istenharagja/istennyila, istenlova, istenmadárkája, istenmarhája, istenverése*. Egyéb példák: *barátfüle, bárzsánybikája, bélszínrongyosa, bélszínvastaga, bélszínvékonya, címerplattja, ekeszarva, farsangfarka, kemencealja, kemencefeneke, kemencecszája, kenyérbéle, kenyérdúca, kenyérhaja, királynéggyertyája, koldusesernyője, köldökremeke, körömhegye, kútfarka, kútgárgya, kutyafüle, kürtőszája, ládafia, lucaszéke, püspökfalatja*. Egyszerű szóban: *tompora*, E/3 birt. szragos alakja: *tomporája*. – Mellérendelő összetételek (ikerszók, álikerszók, laza szerkezetű összetételek, valódi mellérendelő összetételek) különböző típusaira példák: *béceboca, bicebóca, bikres-bokros, billeg-ballag cakkpakk, celecula, ciriburi, cókmók, csihépuhé, csiribiri, fánton-fánt, himmihummi, indebinde, ingebinge, ireg-forog, icki-vicki, icsog-vicsog, locsifecsi, mórabóra, retyerutya, setesuta, silip-salap, sipp-supp, sükebóka, tébláb, tárétoppo, töremora, tiritarka, hibrihubri, hibihabókás, hídrihadri, hilinta-palinta, hintapalinta, hindrehandra, liblából, licsilocsi, licslocs, locsfecs, likitlakat, lig-lóg, limel-lomol, locsoglecseg; kehel-kahol, kutat-fitet, nyiszeg-nyoszog, hévvel-lével, híre-hangja, éjnap, hányt-vetett, félbe-szerbe, hegy-völgy, hímez-hámoz, teddide-teddoda, vér-*

rel-bottal, idébb-odább. **V.** A szóalkotás ritkább módjai: a) Szóelvonás: *kopasztólé: koppelé, bugyelláris: bugyellár.* b) Szóalakkeveredés: *szelekótya (szeleburdi x kelekótya), rombál (rombol x rongál), szerbál [?]* (szürcsöl x hörből), c) Népetimológia: *agronómus: ugrómókus, konduktor: kundoktor.* **VI.** Ragozás a) Igeragozás: A bizalmas jellegű magázó beszédben nemcsak az ikes igékben (*tessik, aluggyik*), hanem az iktelen igék felszólító módjában is jelentkezik az *-ik*: *aggyik, mennyik, csinájjik, jöjjik, legyik, tuggyik, haggyik, csepegjik, üjjik le* stb. Ezt már a régi igényesebb nyelvhasználat is igyekezett elkerülni: *Aggyik mán egy kis kenyeret! A gyik a jukba lakik* – válaszolta az anya a kisfiának. Ennek visszahatásaként frazémában előfordul, hogy a köznyelvi ikes igét iktelenül használják: *Ami kís, nem múl.* Tárgyatlan ige tárgyas ragozásban: talán idevehető a (*a ló*) *sántíttya a lábát. nyeríti a csikóuját.* (Jelentéssűrítő szó szerkezet: 'nyerítéssel hívja'.) b) Névszóragozás: *Névszók jelei* közül érdekes az *-é* birtokjel szokatlan helye: *Kiék ezek a marhák?* Főnevek fokozása: *emberebb, kutyább.* A birtokos személyrag *-i, -ji* formában szó végén nem jelentkezik, tehát *kezi, feji* helyett *keze, feje* hallható. (De todalékok előtt *kezit, fejít; kezihez, fejihez.*) A többes szám harmadik (T/3) személyű birtokos személyragok magánhangzója nyíltabb: *fájok, kertyek, fűsűjök.* A névszói viszonyragozás köréből megemlítendő, hogy a köznyelvi *-hoz, -hez, -höz* ragcsalád a hajdú-bihari nyelvjárásban, így Debrecenben is *-ho, -he, -hő: állomásho, fejihe, kűhő.* A fiatalabban (és iskolázottabbak) azonban a köznyelvi formákkal élnek.

D/ A mondattani jelenségek közül említést érdemel a szórendnek az az általános jellemzője, hogy a mondatok gyakran kezdődnek töltelékjellegű határozószóval: *hát, osztán, osztán hát, akkor* stb. A *-fele* todalék használata: A *fele* névutó a köznyelvben is sok határozószóval alkot összetételt: *befelé, idedefelé, errefele, kifelé, lefelé* stb. Nyelvjárásunkban igekötőkhöz járulva a *-fele* a cselekvés folyamatosságát lezáratlan, befejezetlen voltát érzékelteti: *szedte az almát lefele, rakta a szalmát összefele, kaparta kifelé, folyt a búza kifelé, ölögettük megfele* stb. A kötőszók köréből: az *aki* és ragos alakjai nemcsak személyekre, hanem egyéb dolgokra is utalhatnak: *a tehen, akit vettem.* Az *és* a nyelvjárásban ritka, helyette inkább a *meg, osztán, akkor* stb. használatos. A *ha* 'hanem' jelentésben is szerepel: *Nem szar, ha kaka. Ez nem úr, ha mazur.* A *hiába* hsz 'bár, noha' jelentésben is előfordul: *Hiába reformátusok vójtunk, bementünk a katóulikus templomba is.* – Mondattani jelenségnek (is) tekinthető a cívis népnyelvben szintén előforduló jelenség, hogy némely ikes ható ige feltételes jelenét főként egyes szám 1. személyben óhaj, vágy, szükség kifejezésére is használják akkor, ha a cselekvés, történés, folyamat nem csupán az óhaj tárgya, hanem benne az alany akarátának, tevékeny közreműködésének is része van: *alhatnám/alhatnék, ehetném/ehetnék, ihatnám/ihatnék.* Rokon kifejezése a birtoklást kifejező részeshatározói (dativus possessivus) szerkezet: *(neki) mehetnékje van, (nekem) ehetnékem van, ihatnékom van, szophatnékom van.* Sőt az iskolázatlanok beszédében a ha-

sonló jelentésű *szophatnék vagyok* stb. névszói-igei állítmány is előfordul(t). – Mondattani jelenségként említhető az akaratot, érzelmet kifejező, természeti hangot utánzó, mondat értékű szavak, szakszóval a *mondatszók* nagy száma is: *ácsi, aló, aló usgyi, aló mars, bebebe, bibi, biri, bizsi, boci, bóka, buzsi, bükk-makk, co, co fel, coca, coki, cö/cu, curikk, csá, csá ide, csalé, csára, csi, csibe, csibi, csicsija, csida, csidukám, csimmeg, csip, csiríz/csíz, csitt-patt, csö, csu, csüccs, csücsü, dik, egyedem-begyedem, ettyem-pettyem, farta, gá, gyasz, gyi/gyü, gyia, hahó, hajs, hallga, happaré, he, hej, hej te, hej te ne, hess, hinta-palinta, hiss, hm, hó, hóc, hoci, hocide, hoci ide, hóha, hopp, hoppsáli, hő, hőc, hők, ispiláng/kispiláncs, istenuccse, iszki/iszkiriszki, issz, issz el, te, jajaj/jajajaj, kácc/kvác, kácc ki, sicc kácc, kacc vácra, sicc kvácra, la, libu, libuka, libuska, lókhec, lululu, musz, na, ne/nye, no, óf, opcáj, pí, pipi, pire, pissz, pite, pity, pitt, poci, puj, putyukám, puzsi, sicc, silip-salap, sinadró, sipirc, sipp-supp, ss, stort, tas, tubi, tüled, tyutyu, tyutyuka, uccu/huccu, ugyina, uzsgyé, zsupp. Szómondat a pálinka *bánomkelti*, *nerángass* elnevezése és a 'kéznél levő segítség' jelentésű *külddkihívdbé* is. Itt említhetők a *léleklemelegítő*, *papramorgó*, *házasságrontó* 'pálinka', ill. a *komagyűjtő* 'kisfiú nemi szerve' adatok is.*

E/ A szókészlet: A cívis népnyelv szókészletének nagyságára nézve csak becsléseink lehetnek. Több tényezőnek a függvénye: Mit tekintünk ehhez a nyelvi réteghez tartozónak? Úgy vélem, a tájszavak különböző típusait mindenképpen, így a valódi tájszókat (*pityóka* 'burgonya', *nadály* 'pióca', alaki (*bornyú, csalán, csilánt, puszulyka*) és jelentésbeli (*dongó* 'méh') tájszókat. A (céhes) kismesterségek szavait, kifejezéseit már erős kritikával kell kezelnünk. Jelentős részük ugyanis nem helyhez, hanem mesterségekhez kötődik, miként Freckay János Mesterségek szótára című munkája is mutatja. Felvételüket a cikkem alapjául szolgáló Debreceni cívis szótárba a leletmentésen túl az is indokolta, hogy így összegyűjtve, a kismesterségekre utalással ellátva, alkalmas anyagot szolgáltathatnak egy átfogóbb összehasonlító elemzéshez. Ennél szilárdabb talajt jelent a hagyományos paraszti foglalkozásoknak (földművelés, állattenyésztés, szőlőművelés), a cívis paraszti élet mindennapjainak (családi élet, háztartás stb.) a szókincse. Hozzájuk kapcsolódva már tehetünk többé-kevésbé helytálló megállapítást. Ha a Debreceni cívis szótár 800 lapján rögzített kb. 28 ezer szócikkből (laponként 35 szócikkkel számolva) kivesszük a kevésbé ismert kismesterségek, ill. az ismert kismesterségek kevésbé ismert szavait, kb. 20 ezernyi népnyelvi szóval, kifejezéssel számolhatunk. Az egyén szókincse is megérdemel néhány megjegyzést. Munkáim első számú adatközlőjének, Ménes Andrásné Nagy Katalinnak az átlagot messze meghaladó tájnyelvi ismerete becslésem szerint a 15 ezres nagysághoz közelített. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a cívis szótár nem általános szótár, hanem városi népnyelvi szótár (azaz hiányoznak belőle a köznyelvi szavak), okkal kockáztathatom meg azt a megállapítást, hogy a négy polgárit végzett cívis polgárasszony szókincsének

gazdagsága népi íróink nyelvi gazdagságához közel jelölhető ki. Egy másik adatközlőnek, a gazdálkodó Nagy Jánosnak a nyelvhasználata a képi látásmód tekintetében mutatkozott az átlagot messze meghaladóan egyéninek. – A debreceni népnyelvi szókincs lehetséges több szempontú vizsgálatából a *jövevényszavak (idegen szavak)* vizsgálata tűnik a legfontosabbnak, hiszen ebben közvetlenül tükröződik az a történelmi–művelődéstörténeti–gazdasági viszony, amely Debrecen parasztpolgári és kézműves társadalmát, gazdaságát a múlt század közepéig jellemezte. A művelődés területén a *latin eredetű jövevényszavak és kifejezések*, a sokoldalú gazdasági és művelődési kapcsolatok vonatkozásában a *német jövevényszavak*, a pásztorkodás területén a *román eredetű jövevényszavak* vallomása a legtanulságosabb. Lássuk az egyes kategóriákat!

I. A *latin eredetű jövevényszavak és kifejezések* főként a kollégiumi deákos műveltség révén terjedtek el a civis népnyelvben. Néhány azonban megmaradt a Református Kollégium falai között, így a diákélethez kapcsolódó szavak: *apparitor, cétus, diakonissza, egzámen, kalkulus, kápsálás, konviktus, legáció, legátum, szénior, kontra- skriba, mendikáns, szupplikálás, szupplikáns, szupplikáció*; mások szélesebb körben is ismertté váltak: *advent, ámbitus, amerikánus, árenda, árkus, benfites, csízió, deáku, deákflastrom, deáktóga, demokrata* (gör.): *demokaré, dena(turált), diéta, diktum-faktum, disztingvál: disztingál, familia, februárius, firmamentum, fiskális, januárius, kádencia, komissió, kommunista: komonista, komanista, kompetencia, konduktor, legátus, nótárius, pádimentum, pedellus, penicilus, planéta, prepa, prépostkodik, presbiter, presbitérium, prézmitál, principális, prókátor, regula, rezidencia, spekulál, szocialista: cocilista, cucilista, testamentum, vákáncs, vákáncsos*. Egyéb adatok: *egzekúció, fidibusz, kóperta, kóta, passzus, sesta, szubtilis: szuktilis, cuktilis, cuktilos*. Idevehető a műveltebbek olyan megnyilvánulása, mint *Belelíptem egy kániszmergába 'canis merda; kutyaszar',* vmint néhány frazéma is: pl. *Amit szabad Jupiternek, azt nem szabad az ökörnek. Mindenre tud kádenciát. Nyakába van a római járom. Nincsen dátom, nincsen látom.*

II. A *németekkel* (tkp. az *osztrákokkal*) a civis társadalom nem annyira a mindennapi személyes, ill. közösségi szintű együttélés keretein belüli történelmi–politikai–gazdasági helyzet (Habsburg-birodalom, Monarchia, közös hadsereg, katonai beszállásolás, kereskedelem, ipar stb.) megszabta körülmények között. A gazdasági kapcsolatok emléke a lótartáshoz kötődő *németől, németgyepelő, németzabla*; elterjedésükben bizonyára a beszállásolt katonaságnak is szerepe volt. A pásztorkodás területéről a *németjuh* 'merinói juh', a divat területéről a *németszabó, németnadrág, hózentráger*, a kertkultúra területéről a *németszegfű* említhető. Egyéb: *némethas* 'hasmenés'. – A német nyelvi (eredetű) szókincsre különösen a kézműipar, a céhes (kis) mesterségek területéről (*asztalosmesterség, kőművesmesterség, tímármesterség* stb.) van számtalan példánk. Ezek azonban

csak tágabban tekinthetők a cívis népnyelvi szókincs részének. Jobban számításba vehetők a közös hadsereg nyelvének az idős (férfi)lakosság által is ismert olyan elemei, mint a *frájter, fűrer, cugszfűrer, sarzsi, mars, dekung, alarm, abriktol, cibak, egrecíroz (egzecíroz), fesztung, kvártély, priccs, prófunt, szungabé, kursmid, komendíroz, komiszmundér, konstábler, gyalogrukkoló, kerdáj, komher, reglama, regruta, standbeli, strózsák, szalutál* és az újabb *flíger, flígerinduló* stb. Ismeretes, hogy alsóbb szintű társalgási nyelvünkben a 19. század második felétől jelentkezik sok német eredetű lexikai elem, köztük több olyan, amelyeket a német nyelv csak közvetített. Ez az erőteljes német hatás megfigyelhető a cívis népnyelvben is, hiszen a helyi nyelvjárás német eredetű szavainak száma korszakunkban jelentősnek mondható. Mindez szorosan összefügg azzal a gyakorlatias szemponttal is, hogy a német nyelv bizonyos fokú ismeretét sok cívis családban fontosnak tartották. A *cserediákokat* német szóra küldték, a tehetősebbek (főleg a kereskedőcsaládok) gyermekük mellé *nevelőkisasszonyt (fraj/frajla/frajláj)* fogadtak. Az alábbiakban közel sem a teljesség igényével bemutatott példák között megtalálhatók a mindennapi életnek, a társadalmi életnek, a társalgási nyelvnek, a korabeli divatnak (öltözködésnek) a szavai, a cívis konyha elnevezései, ételnevei stb. (ábécérendben). Ilyenek pl. az *ájncvájra, áncigvácig, ándung, aufhibli, aufzacc, bili/serbli, blájmontozik, brifung, butélia/butella, cakompakk, copf, cugehőr, cugpánt, dauer, diakonissza, eszcájgos, facér, fájin, fájront, fals, falsleves, ferslóg, ferslusz, fertig, fikszíroz, fikszumfertig, fírhang, fluszpapír, forcimmer, forhand, forspont, frász, früstök, fufru, furtonfurt, fuszekli, geseft, grájfol, grenadírmars, grund, grupp, húzentróger, ispiláng(?), jáger, kamásli, kapszli, kaskétli, klájszter, klavír, klavíroz, klimpíroz, kolmi, kolmíroz, krinolin, krispin, kródumpraj, krügerkrumpli, kucséber, kuffer, kugli, kuglóf, kriükk, kunde, kupcihér, kupleráj, kvártély, kvaterkázik, lajbi, ler, liferás, lóf, lófsritt, luft, mandzsetta, onkli, ószlag, papundekli, pintli, plezúr, pruszlik, rajthúzli, reskontó, retirál, rigli, ringlispil, róst, sallang, sitt, slafrok, slájér, slambuc, snájder, snellzider, spájz, sparihert, spicces, spiller, spór, spriccol, sprőd, sprudli, srég, sróf, srófol, stafíroz, stafírun, stampedli, stand, stangli, stanicli, stantung, stelázsi, stempli, sterc, stikkes, stimmel, stósz, stráf, strimfli, strumpándli, studíroz, subick, sublót, sukk, surc, svindler, trinkgeld, trinkol, tróger, untercikk, vártapiszli. – Az egykori többoldalú viszony nyelvi emlékének tekinthető néhány a németekkel (osztrákokkal) kapcsolatos frazéma, csúfoló is. Gúnyos felszólítás: *Óuf, aki nem gróuf!* Tréfás figyelmeztetés: *Ne ácsorogj, mert a nímét hozzád köti a lovát!* Szóláshasonlat: *Beszílhecc neki, mint a beteg nímeknek:* hiába beszélsz neki. Szólás: *Huncut a nímét:* az mondja, akit (pl. vásárban) be akarnak csapni. Rigmus: *Addig iszunk mi kettecskén, míg a nímét nem szánt kecskén. Míg a nyúlból nem lesz jáger, krinolinból hóuzentráger.**

III. A cívis népnyelv *román eredetű szavainak* fogalomköri csoportosítása érdekes gazdaság- és művelődéstörténeti tanulságokkal jár. A tiszántúli juhászat fejlesztésében a románság komoly szerepet játszott. Ennek nyelvi bizonyítéka a pásztorkodáshoz kapcsolódó gazdag jövevényszóanyag is: tisztségre utal a *bacsó*, ruházatra a *bohaj*, *condra*, és talán a *kozsu*; pásztorépitmények megnevezése a *dranga*, *esztena*, *esztrenga*, *hodály*, *kalyiba*, *kosár*; cselekvés neve a *cankózik*; tejtermékek és tejes ételek neve a *gulászta*, *palacsinta*, *zsendice*; juhajták megnevezése a *berbécs*, *cap*, *purzsa*. A románságnak a kukorica-termesztésben, főleg a kukoricának az emberi táplálkozásban játszott fontos szerepét jelzi pl. a *málé* és összetételei (*málélepény*, *máléliszt*, *málépuliszka* stb.). Más fogalomkörök, így természet növény a *fuszulyka*; szellemi-lelki élet, népi babona, orvoslás: *draku*, *kotránc*, *murit forsitos* [fuzsitos]; személyeket nevez meg a *ficsúr*, *more*, *pereputty*, *poronty*, *prunkuj*, *pulya*, *vankuj*. Egyéb: *csokány*, *dohat*, *drugán*, *eszkábál*, *gárgya*, *hasura*, *kaláka*, *kukuca*, *lingár*, *puca*, *putina*, *szak- mány*, *zsuka*; *inde-unde*, *odáté*. A román eredetű szavak közül néhány köznyelvi, regionális köznyelvi szintre jutott, pl. *málé*, *more*, *poronty*, *puca*, *pulya*. Néhány frazémában is megjelenik, pl. tréfás rosszkívánság: *Vigyen el a draku/kotránc!*: vigyen el az ördög!; szólás: *Akár inde, akár unde*: akár így, akár úgy. Szókapcsolatban: *forsitos* [fuzsitos] *mondás*.

F/ A cívis nyelvi szókincs *jelentéstan*i vizsgálatának területéről is csupán néhány témakör felvillantására van lehetőség. A kiválasztott szócsoportok a hangutánzó, hangulatfestő szavak, ill. a magas-mély szópárok. Bennük, mint ismeretes, a szavak hangalakja és jelentése között nem formális, hanem reális összefüggés állapítható meg. Hangutánzó szavak: *durr*, *kucu*, *óbégat*, *susog*, *nyávog*, állatnevekben: *kakukk*, *pitypalatty*, gyermeknyelvi szavak: *csecse*, *kihepetel*, *kilottyán*, *kvartyog*. Hangulatfestő szavak: *cábár*, *cafat*, *cafka*, *cafrangos*, *cécózik*, *cefet*, *cocokodik*, *kilókkecol*, *kipirtyant*, *kipödörít*, *kötyfötöl*, *krükk*, *kuhajdán*, *kuncsorál*, *szelekótya*, *tyutyumutyu*. Magas-mély alakpárok: *bödön-bodon*, *göndör-kondor*, *kever-kavar*, *kölönc-kolonc*, *küszönöz-kusztonoz*, *kilötytyen-kilottyán*.

(A cikkben előforduló fogalmak bővebb kifejtése, magyarázata, a felhasznált szakirodalom jegyzéke megtalálható a szerző *A debreceni cívis élet lexikona* című munkájában. Elérhető a Debreceni Református Kollégium honlapján: *silver.drk.hu*)